

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN PUBLİSİST MƏQALƏLƏRİNDƏ HƏYAT HƏQİQƏTİ VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT

Qənirə ƏMİRCANOVA,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
əməkdar müəllim

Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyev Azərbaycan xalqının yaddaşında əsl söz sənəti kimi yaşayır. O, tək-cə yazıçı-dramaturq deyildi, həm də jurnalist, tənqidçi və publisist idi. İ.Əfəndiyevin əsərlərinin təkrarsızlığına səbəb isə özünün mütləq bacarığının güclü olmasında idi. Belə ki, o, sevilən yazıçı olanadək oxuduğu əsərlər, baxdığı tamaşa və filmlər haqqında dəyərli fikir söyləyir və bu araşdırmalarda özü də yetişirdi. İ.Əfəndiyevin ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə həsr olunan məqalələri sübut edir ki, o, fitrən istedadlı şəxs idi. Məqalələri oxuduqca gəlinən qənaət odur ki, o, təhlil etdiyi hər bir əsərin müxtəlif yaş dövründə olan insanlara əsərin kompozisiyası, ideya-bədii xüsusiyyətinin düzgün aydınlaşdırılmasında bir bələdçi rolunun oynadığının şahidi oluruq. O, istər özündən əvvəl, istərsə də özünün yaşadığı dövrdə yazılıb insanlara təqdim olunan əsərlər, məqalələr haqqında dərin düşüncəli, filosof alim kimi tədqiqat aparırdı. Məlumdur ki, ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat sahəsi kimi tədqiqatçılıq hər hansı bir mövzuda əsər yazmaqdan daha çətindir. Bu sahəyə də baş vurmaq, fikir mübadiləsi aparmaq onun ədəbi-tənqidi görüşlərinin, yaradıcılığının bir qolu olduğunu sübut edir. Dram əsərləri haqqında ədəbi-tənqidi görüşləri artdıqca, yaradıcılığı getdikcə yeni cəhətləri özündə birləşdirdikcə onu XX əsrin ən böyük dramaturqu səviyyəsinə qaldırdı. İ.Əfəndiyev eyni zamanda, ədəbi simaları tədqiq edəndə özü də tədqiqatçı alim kimi yetişirdi. O, ədəbiyyatşünaslıq məsələləri ilə bağlı

tədqiqatçılığa 1940-cı illərdən başlayıb. 40-cı illər isə istər elm, istərsə də ədəbiyyat və incəsənət sahəsində repressiya dövrü kimi xarakterizə olunur və bu, Azərbaycan xalqının tarixində qara bir səhifədir.

“Müsbəti-Fəxrəddin” adlı («Ədəbiyyat» qəzeti, 26 may 1940-cı il) məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin görkəmli nümayəndələrindən olan N.Vəzirovun əsərinə qiymət verərək aktyor oyunu haqqında fikir söyləyir. O, teatrın bədii rəhbərliyinin tamaşa üzərində diqqətlə işlədiyini qeyd etsə də, hələ teatrın lazımı səviyyədə inkişaf etmədiyini göstərir. Rüstəm bəy rolunu, ifaçısı Rza Əfqanlı haqqında yazmışdır:

“Bu rolu ifa edən Əfqanlı bu cəhətə yaxşı fikir vermişdir. Ona görə də, Rüstəm bəyin, oğlu Mahmudu ölümə verdikdən sonra tələyə düşmüş heyvan kimi çırpınması, hönkür-hönkür ağlaması, «belimi qıranı, oğul» deyə fəryad etməsi tamaşaçıda bu vəhşi heyvana qarşı mərhəmətdən ziyadə qəzəb və nifrət doğurur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ilk pərdələrdə Əfqanlı Rüstəm bəyin nadanlığını və mütəəssibliyini daha kəskin və temperamentli (əlbəttə, yersiz pafoslardan saqınmaqla) ştrixlərlə göstərmiş olsa, onun (Rüstəm bəyin) son faciəsi daha şiddətli çıxar və tamaşaçıda ona qarşı oyanan kin və nifrət tamamlanar. Rol ifaçılarının adlarını qeyd edən müəllif sübut edir ki, rejissor teatra, tamaşaya çox önəm verib. Amma nədənsə Fəxrəddin rolunun ifaçısı A.Rzayevin rolunu bəyənməmiş, hələ bu

obraz üzərində onun çox işləməsinə tövsiyə etmişdir:

"Fəxrəddin obrazı üzərində A.Rzayev hələ çox işləməlidir. Onun hərəkətlərində (ən çox əvvəlki pərdələrdə) nə isə, bir növ, sünilik nəzərə çarpır. Umumi davranışında plastiklik zəifdir. Fəxrəddinin daxili iztirablari, əməlləri puç olduqca, onda baş verən psixoloji hallar A.Rzayevin ifasında lazımı qədər duyulmur. Unutmamalı ki, faciənin bütün ağırlığı ən çox Fəxrəddinin üzünə düşür, əsərin dramatik bir momentində - yəni Fəxrəddinin beş ildən bəri gördüyü sevgilisi Səadət xanımın görüldükdəki dərin faciəni A.Rzayevin hərəkətləri lazımı təsir yüksəkliyinə qaldıra bilmir".

Burada müəllif Fəxrəddin obrazına ona görə xüsusi diqqət yetirib ki, bütün əhvalatları onun ətrafında bəzəyir.

İ.Əfəndiyev M.Təhməsinin "Aslan yatağı" pyesi haqqında dəyərli fikirlər söyləyir. Ən əsas cəhət isə Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazılıb- səhnələşdirilmiş pyesin tamaşaçılar tərəfindən rəğbətə qarşılanmasındadır. Məqalə 2 aprel 1942-ci ildə "Ədəbiyyat" qəzetində çap olunub. Müəllif hər rolu diqqətlə müşahidə etdikdən sonra tamaşa haqqında fikir söyləyir. Sevindirici haldır ki, o, görkəmli teatr aktyorlarının ifasında ürək dolusu söz açıır, gənclərin onların yaradıcılığında bəhrələnməyi məsləhət görür:

"Buna görədir ki, səhnəmizin istedadlı xalq artisti Mərziyənin və aktrisa Barət Şakinskayanın, artist İsmayıl Dağıstanlının bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Səadət, Yelena və Elmar obrazları tez unudulur.

Respublikanın xalq artisti Sıdıq Ruhulla faşist polkovnikinin qançanıqlığını, alçaqlığını, razil heyvan təbiətini məharətlə ifa edir. (İ.Əfəndiyev "Seçilmiş əsərləri" - Çınar-Çap" Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı-2002, VII cild, səh.12)

Xalqının hər bir qələbəsinə ürəkdan sevinən İ.Əfəndiyev ictimai həyatda olan uğurlara heç cür biganə qala bilmir. O, "Məclisi-İns" ədəbi məclisinin yaradıcısı xan qızı Natəvənin heykəlini Bakıda da qoyulmasını sevinclə qarşılayır. "Natəvə" adlı məqaləsində («Ədəbiyyat» qəzeti, 31 may 1942-ci il.) o, şairinin yaradıcılığına müraciət edir, onunla fəxr etdiyini qiturla qeyd edir. Seirlərdən nümunələr gətirməklə Natəvəni şair, eyni zamanda nakam Ana kimi təqdim edir:

"Azərbaycan ədəbiyyatını, əgər, bir güllüstənə bənzətmək lazım gələrsə, Natəvə bu güllüstən içində özünəoxmuş zərif ətri ilə insanı sarmış edən bir bənövşədir. Buna görədir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin altı böyük siması arasında onun da heykəli əzəmətlə yüksəlir".

İ.Əfəndiyevi həmişə nəsririmiz nöqsanlarını narahat edib. Bu barədə o, "Yüksək sənət uğrunda" adlı ("Ədəbiyyat" qəzeti, 30 iyun 1945-ci il) məqaləsində bir həyəcan təbii çalaraq ədəbiyyatımızda dərin mənəviyyətə, zəngin daxili ələmə, yüksək romantik duyğularla malik müsbət qəhrəman axtarışında olduğunu qeyd edir. Elə bir axtarıcılığın nəticəsi idi ki, o, XX əsrin yazıçı və dramaturqu kimi yetişdi. Bu isə gərgin iş rejimi və zəhmətin nəticəsi idi. Müəllif klassik ədəbiyyata toxunmadan yeni söz, fikir axtarışına çıxır:

"O yerdə ki, oxucular qeyd etməyə başlayır ki, son filan sözü qəhrəmanına qəsdən dedirdirsən, çünki sən belə ləzəmdir, orada artıq sənət öz təsir gücünü itirməyə başlayır. Flober bu məsələ haqqında yazır: "Mən elə güman edirəm ki, romançı heç bir münasibətlə öz fikrini açıqdan-açığa qeyd etməməlidir".

Onun istəyi o idi ki, əsərin sonu əvvəldən məlum olmasın, qəhrəmanlar mənfii və müsbət surətlərə ayrılmasın, tamaşaçı özü düşüncəli nəticə çıxartsın.

"Ədəbiyyat" qəzetində çap olunan bu məqalə bu gün də aktuallığını saxlayır. Az qala 100 il keçdiyi bir müddətdə F.M.Dostoyevskinin "Cinayət və cəza" əsərinin qəhrəmanı Raskolnikovdan danışıarkən hadisələr hər bir oxucunu keçən dövrə apara bilər. Bu idi onun istedadı, ədəbiyyatın əhəmiyyətli əhəmiyyətli sübutu. Ağıllılar və cəhəllər arasında elə bir körpü yaratmaq istəyir ki, cahil o körpüdə keçəndə də düşüncən: "Mən düzümü edirəm?! Və sonunda ağıllılar cəhəllər üzərində qələbə çalsın.

Rus ədəbiyyatına döndə-döndə müraciət edən müəllif onların da yaradıcılığın yaxşı bələd olduğunu məqalələrində sübut edir. O, hər bir yazıçısı əsər üzərində döndə-döndə işləməyi, Çexovdan bəhrələnməyi məsləhət görürdü:

"Çexov öyrədirdi ki, hekayənin məzmununu elə götür ki, onu istəyinin zaman roman dərəcəsinə qədər böyütmək mümkün olsun. Amma heç bir zaman da roman etmək fikrinə düşmə. Qorqi da belə öyrədirdi. Böyük realist ədiblərimizdən Cəlil Məmmədquluzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin məahir bir üstalığı yazılmış və dünya ədəbiyyatında kiçik hekayə janrının ən gözəl nümunələrindən olan ölməz hekayələri bu fikir üçün ən yaxşı misaldır.

Təqdimimiz də bəzən əsərin sənət-karlıq cəhətinə ikinci dərəcəli məsələ kimi baxır. Məsələn, bir tənqidi məqaləni oxuyanda görürsən ki, müəllifin fikri, haqqında danışdığı əsərin dili nöqsanlıdır, artıq yerləri çoxdur, təsvirləri qeyri-təbii və cansızdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, tənqid həmin əsəri "böyük əsər" hesab edir. Nə üçün? Bu ona bənzəyir ki, deyəsən, bu xalının rəngləri solğundur, haşiyəsi münasib deyil, güllərinin biri böyük, biri kiçikdir, ipi nazik öyülməyib, amma xalı çox qiymətli. Əlbəttə, bədi

əsr xalı deyil, lakin məzmun nə qədər gözəl və dərin olursa-olsun, onun ifadə şəkli zəif olduqda, əsr zəif, maraqsız çıxacaq. Bunun deməklə məni yeri Amerika kəşf etməm. Bu çoxdan həmya məlum olan məsələdir. Gözlə şəkli üçün etibarlı, dərin məzmun lazım olduğdu kimi, həmin məzmun üçün də parlaq şəkli lazımdır". Yazıçı mədəniyyətinin çox vacib olduğunu vurğulayan müəllif əsəri onun özünün güzgülü hesab edir:

"Nəhayət, yazıçılıq mədəniyyəti haqqında bir neçə söz. Heç şübhəsiz ki, bizim ədiblərimiz çox istedadlı və müasir mədəniyyəti sahib adamlardır. Lakin bəzi hallar olur ki, biz yaradıcılıq işimizdə öz biliyimizdən və ya daha çox bilik almaq imkanımızdan istifadə edirik. Çox yazmağa tələsək, istedadımız güvənərək bəzən az oxuyuruq, az öyrənirik, halbu ki xüsusi, nasirlər üçün mümkün olduğundan da çox oxumaq hava və su qədər zəruri bir şeydir. Otuz birinci ildə Qorqi yazdı ki, «bizdir çox istedadlı ədiblər vardır. Əgər, onlar tələsik yazmağa göstərdikləri həvəslə də oxuyub öyrənsəydilər, qəbiliyyət sirləri daha da sürətlə inkişaf edə bilərdi".

İ.Əfəndiyevin "Fəryad haqqında mülahizələrim" adlı məqaləsi 3 iyun 1946-cı ildə yazılıb. Bu onu göstərir ki, bu illərdə müəllif daha məhsuldar çalışıb. O, Mehdi Hüseynin "Fəryad" povesti haqqında dəyərli fikirlər yazaraq bu əsəri müharibə dövrlərində yazılmış ən gözəl sənət nümunəsi hesab edir. Alim tədqiqatında əsərin mövzu və ideyasının açılmasında oxucunu yaxın sirdaşına çevirir. "Fəryad" povestini müəllif müharibə mövzusunda yazılmış kamal bir əsər adlandırır. Lakin bununla bərabər öz şəxsi düşüncə və dünyəyürlüyündən irəli gələn məsələləri də şərh etməkdən çəkinmir:

"Fəryad" aydın, şəffaf bir üslubda

yazılmışdır. Hər sözü yerində, yığcam və sətir bir bədiiyə malikdir.

“Fəryad” povestində bizim nəsrimiz üçün qiymətli olan bir müvəffəqiyyətli cəhət də psixoloji təhlillərin və dialoqların mümkün qədər bədii ümumiləşdirilməsinə, yalnız dar məhəlli çərçivədə qalmamasına çalışılmasından ibarətdir.

Bu, heç də koloritsizlik demək deyil. Məsələn, azərbaycanlılara aid xüsusiyyətlər, psixoloji anlar elə təsvir edilmişdir ki, onu, Azərbaycanı tanımayan hər hansı bir oxucu asanlıqla anlaya bilər.

... Mehdi qəhrəmanlarının portretini rəsm etməyə də az fikir verir. “Şamil pəhləvan cüssəli bir oğlan idi” demək həm çox az, həm də qeyri-müəyyən təsvirdir. Mehdi qəhrəmanı əhatə edən xarici şəraitin, təbiət mənzərələrinin təsvirinə çox az yer verir. Əgər, “Fəryad”dakı üstün cəhətlər müəllifin istedadından irəli gəlsə, nöqsanlar diqqətsizlikdən, tələsməkdən, bəzən bilə-bilə, qəsdən üstün keçməkdən doğmuşdur. Yazıçı üçün vacib olan həyatı hiss etmək qabiliyyəti Mehdidə, şübhəsiz ki, var. Biz inanırıq ki, məsələn, qəhrəmanın portretini rəsm etmək, onun xarici hərəkətlərinə incədən-incəyə diqqət yetirmək, qəhrəmanın hərəkət etdiyi şəraiti təsvir etmək Mehdi üçün heç də müşkül məsələ deyildir. Lakin, o, bunlara, sadəcə olaraq, o qədər də fikir verməyibdir.

Mehdidə hissi-səlim qüvvətlidir. Lakin, o, ilmələri atdıqca tələsməməlidir. Hər bir nəqşin tam çıxmasına diqqət etməlidir”.

1947-ci il 19 noyabr tarixində “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunan “Bakıdan Göy Gölə” adlı məqaləsində İ.Əfəndiyev Bakı kinostudiyasının çəkdiyi

filmdən bəhs edilir. Film belə adlanır: “Bakıdan Göy Gölə”. Film haqqındakı bu məqalədən məlum olur ki, o, Bakını heç də doğulub-böyüdüyi Qarabağdan az sevmirmiş. O, Bakını “Şərqi üfşündə işiq saçan ulduz” adlandırır. İ.Əfəndiyev çox qürürlə Göy Göldən, qədim Gəncədən danışır, Nizaminin heykəlinin yaradıcısı heykəltaraş Fuad Əbdürrəhmanovu hörmətlə xatırlayır. Bu sənət əsəri onun 800 illiyindən sonra yaradılıb. Bu filmi müəllif Bakı kinostudiyasının öz xalqına bir hədiyyəsi hesab edir. Məqalənin sonunda İ.Əfəndiyev göstərir ki, Bakı kinostudiyası gələcəkdə gözəl rəngli filmlər çəkmək üçün çox yaxşı imkana malikdir.

Artıq İ.Əfəndiyevin arzusu həyata keçib, Azərbaycan kinostudiyasının çəkdiyi filmlər dünyanı ən möhtəşəm səhnələrində alqışlarla qarşılanır, qrant və mükafatlarla layiq görülür.

Məqalələrini oxuduqca “Hansı janrda İ.Əfəndiyev daha üstündür?” sualı ilə təkbətək qaldıq. Nə qədər fikirləşsək də, suala cavabı tapmadıq: o, yazıb-yaratdığı bütün janrlarda sözün həqiqi mənasında, qüdrətli sənətkardır. Bu həqiqəti dönə-dönə yəqinləşdirdik.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” - Çınar-Çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, Bakı, 2002, VII cild, səh. 25.

2. Cəfər M. “İntizar” tamaşası haqqında. “Ədəbiyyat qəzeti”, 20 mart 1945.

3. Əfəndiyev İ. Müsibəti-Fəxrəddin. “Ədəbiyyat qəzeti”, 26 may 1940.

4. Əfəndiyev İ. Aslan yatağı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2 aprel 1942.